

1. Introduktion

I den mån som norra delen af Sverige utvecklats med afseende å handel och industri [...] har ett stort antal mosaiska trosbekännare bosatt sig i dessa landsdelar för att derstädes genom ett redbart arbete vinna sin utkomst. I synnerhet har detta varit fallet med Sundsvall, som [...] redan nu är att betrakta såsom hufvudorten för mosaiske trosbekännare inom Norrland. Att mosaiske trosbekännare redan i Sundsvall förvärfvat sig ekonomiskt oberoende och odelat anseende torde framgå af den framstående ställning som en och annan redan erhållit.¹

Under senare delen av 1800-talet ägde en enastående ekonomisk och demografisk expansion rum i stora delar av mellersta Norrland. Omvärldens ökande efterfrågan på sågade trävaror liksom det kommersiella livets avreglering bidrog till att regionen under en period intog rangen som ett av världens största trävarudistrikt. Sundsvall och socknarna däromkring fick genom den kraftiga inflyttningen uppleva en explosionsartad befolkningstillväxt. Förutom den mångtusenhövdade skaran inflyttare från stora delar av Sverige kunde en mindre grupp judiska immigranter urskiljas, judar som på något undantag när hade sitt ursprung i det tsarryska riket.

De judiska familjenamnen började skrivas in i folkbokföring och mantalslängder från och med slutet av 1860-talet, tidigast i Sundsvall, men snart nog också på andra håll i regionen, i Hudiksvall, Östersund och Härnösand. I de två senare städerna nådde de judiska grupperna en numerär kulmen på 1880-talet då fem-

tiotalet judar var inskrivna i kyrkböckerna för respektive stad, medan Hudiksvall som mest härbärgerade ett fyrtiotal i slutet av 1880-talet. Sundsvall befäste samtidigt sin ställning som ”hufvudorten för mosaiske trosbekännare i Norrland”, som judarna där själva uttryckte saken i den ansökan om församlingsbildning som citerades inledningsvis. Den judiska gruppen i Sundsvall kunde inräkna som mest närmare 260 medlemmar 1895, vilket motsvarade 1,9 % av stadens totala befolkning, en för svenska förhållanden mycket hög andel.²

I den anda av liberalism och avreglering som rådde i mitten av 1800-talet hade den judiska emancipationen genomförts, en reform tagen av 1870 års riksdag som innebar att judar på svensk mark fick i stort sett samma medborgerliga rättigheter som rikets övriga invånare – förutsatt att de hade förvärvat denna medborgarrätt. Under decennier dessförinnan hade de svenska judarna fått finna sig i att leva som andra klassens medborgare med särskilda restriktioner på en mängd områden – näringsverksamhet, boendeort, politiskt deltagande och äktenskap. Men från och med 1870 öppnades alltså den svenska staten för judarna och därmed tycktes också samhället stå öppet – ekonomisk aktivitet, yrkesliv, social integration och politiskt inflytande.

De prominenta judarna i Sundsvall som stod bakom ansökan om församlingsbildning gav uttryck för förhoppningen att så skulle vara fallet. ”Genom ett redbart arbete” önskade de ”vinna sin utkomst”, befästa sitt ”odelade anseende” och sin ”framstående ställning”. Här finns en fullt förståelig åstundan om delaktighet i lokalsamhällets ekonomiska, sociala och politiska liv samtidigt som man uppenbarligen, inte minst uttryckt i församlinglivet, alltså önskade utöva sin judiska religion. Hur man skulle handskas med sin ställning som minoritet i skärningspunkten mellan integration och partikularism skulle visa sig vara varken enkelt eller givet.

Ansökan om att bilda mosaisk församling kom i enlighet med förordningarna att behandlas i konselj, varvid rikets högsta ledning biföll nådigt. Det bitvis omständliga ärendet kan följas i en akt på civildepartementet, vilken förutom den redan citerade ansökan innehåller ett flertal skrivelser och uttalanden från såväl

judarna bakom ansökan som remissyttranden från lokala och regionala instanser. Flera skrivningar är lika intressanta som belysande.

Sundsvalls magistrat tillstyrkte men fann det märkligt att de mosaiska bekännarna före ansökningstillfället aldrig hade uttalat någon åstundan om att hålla offentlig gudstjänst och därtill inte ansökt om att få inrätta synagoga, trots att gudstjänster uppenbarligen redan förekommit. Den judiska gruppen replikerade, med osviklig logik, att då det inte finns någon godkänd mosaisk församling – ett intyg från Svenska kyrkan bifogades, nogsamt undertecknat av kyrkoherde Boström – hade aldrig några offentliga gudstjänster varit aktuella.

Magistratens felaktiga uppfattning har utan tvivel sin grund deri, att några enskilde personer af mosaisk trosbekännelse slutit sig tillsammans för att bereda undervisning åt sina barn och öfva enskild gudstjänst, såvidt sådan kan låta sig göra i det enskildta hemmet, men någon församling har aldrig bildats.

Landshövdingen och kyrkostämman gavs också tillfälle att yttra sig. Båda instanserna tillstyrkte, men den senare inte utan en viss tvekan. Antalet judar i staden uppgår till 173 kyrkskrivna personer, skrev kyrkoherde Boström på uppdrag av stämman, och det fanns därmed starka skäl som talade för ett bildande av en mosaisk församling men, tillade han, ”huruväl jag något hysa vissa betänkligheter betr befogenheten i Sökandens framställning”, utan att närmare precisera vari denna brist på befogenhet skulle bestå.

Skrivningarna från magistrat och kyrkoherde är ett uttryck för en ambivalens från majoritetens sida inför en, som man säkerligen uppfattade det, *främmande* minoritetsgrupp. Emancipationen hade förvisso röjt undan ett förlegat diskriminerande och åtskilljande regelverk, men därmed inte sagt att vägen till fullständig samhällsintegration låg öppen eller att judarna tagits upp som fullvärdiga medlemmar av den svenska nationen. För många Sundsvallsbor, myndighetspersoner och andra inflytelserika medborgare, utgjorde judarna ännu på 1890-talet ett främmande element i staden, trots den över två decennier långa judiska närvaron.

Aktstyckena speglar inte bara förhållanden kring en enskild judisk invandrargrupp i ett enskilt samhälle utan också, vill jag påstå, intressanta aspekter av judarnas ställning i Sverige, för att inte säga den svenska judenhetens historia överhuvudtaget. En minoritetsgrupp på väg att integreras ekonomiskt och socialt i samhället framträder, liksom ett ambivalent mottagarsamhälle som reser barriärer för en framgångsrik integration, samtidigt som det erbjuder allehanda möjligheter. Skrivningarna antyder gränsdragningsproblem som dramats aktörer hade att hantera: Var skulle rågången för judarnas samhälleliga och nationella delaktighet dras?

Denna avhandling handlar om samhällelig och nationell delaktighet. Tanken är att undersöka judisk samhällsintegration – alltså de processer genom vilka den judiska minoriteten successivt blev delaktig i centrala samhällsfunktioner –, med det bredare syftet att analysera *det nationella enhetsbyggets gränsdragnings- och homogeniseringsprocesser*, begrepp jag kommer att utveckla i det närmast följande kapitlet. De grundläggande frågeställningarna har jag formulerat enligt följande: På vilka villkor erbjöds den judiska minoriteten delaktighet i det nationellt definierade samhället? Hur kan judiska inneslutnings- och exklusionsprocesser i samhället beskrivas och analyseras?

Den svenska judenheten må ha varit en liten grupp sett till antalet, såväl i min undersökningsregion som i riket i stort, men i egenskap av etnisk och religiös minoritet säger judarnas inlemmande i samhället desto mer om drag i det svenska samhälls- och nationsbygget. Min förhoppning är att avhandlingen skall lämna ett bidrag till forskningen om den svenska judenhetens historia, men också till forskningen om det svenska samhällets historia överhuvudtaget – studiet av nationsbyggande och minoriteter, nationell identifikation och skapandet av motbilder.

För att studera judisk integration och nationella gränsdragningsprocesser har jag valt att empiriskt analysera en begränsad grupp i ett lokalt sammanhang. Man kan säga att jag, med Eric Hobsbawms formulering, kommer att ”studera världen genom ett mikroskop”, det vill säga låta den begränsade kontexten spegla större historiska processer.³ Det begränsade sammanhanget är

i denna studie Sundsvall och några andra lokalsamhällen i mellersta Norrlands skogsregion, nyss nämnda. Den vardagliga kontextens ekonomiska aktivitet, yrkesliv, umgängesliv, föreningsliv och politik, men också människors normsystem och mentala konstruktioner, får spegla olika aspekter av de integrationsprocesser jag efterfrågar. Det är en studie som rör sig i gränslandet mellan social- och kulturhistoria. Undersökningsperioden 1870–1940 sträcker sig från emancipationsåret och den därmed sammanfallande judiska inflyttningen till regionen, fram till den tid då den judiska bosättningen i undersökningsregionen i stort sett upphörde.

Avhandlingens upplägg är huvudsakligen tematiskt men med en kronologisk underström. Efter inledningskapitlets fördjupade redogörelse för mina teoretiska och metodologiska utgångspunkter följer en övergripande beskrivning av invandringen av judar från Östeuropa till Sverige och de norrländska judiska kolonierna. Detta kapitel avslutas med en bred framställning av demografiska förhållanden i undersökningsregionen. Kapitel tre innehåller en redogörelse för den judiska gårdfarihandeln och hur 1880-talets protektionistiska vindar särskilt drabbade näringen. En specialstudie av stadsbranden i Sundsvall 1888 och händelser i dess efterspel följer därpå. I det femte kapitlet avhandlas perioden 1889–1920 med redogörelser, dels för den kategori som med framgång ryckte fram till en stark socioekonomisk ställning under perioden, dels för den judiska underklassens betydligt blygsammare avancemang.

Kapitlen 6–8 är tematiska och avhandlar judiskt församlingsliv, uppväxt och utbildning samt giftermålsmönster. Antisemitism som kulturell kod och social praktik diskuteras i kapitel nio, varpå den kronologiska tråden åter plockas upp i det tionde med fokus på 1920- och 1930-talen. Genom hela avhandlingen är ambitionen att pendla mellan den lokala nivåns mänskliga handlingar och erfarenheter och den övergripande nivåns historiska förändringsprocesser och samhälleliga förhållanden.

Många judar i undersökningsregionen skulle under min undersökningsperiod få uppleva både en ”aktad ställning” och ett ”odelat anseende”, helt i linje med det inledande citatets för-

hoppningar, men i vissa fall och i vissa skeenden också motsatsen – diskriminering, utanförskap och antisemitiskt anstrukna angrepp. Min förhoppning är att de komplicerade integrationsprocesserna i den sociala och kulturella verkligheten skall både levande- och begripliggöras genom denna avhandling.